

NEČASOVÁ, Denisa: *Obrazy nepřítel v Československu 1948 – 1956*. Praha : Lidové noviny, 2020. 235 s. ISBN 978-80-7422-688-5

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.02.271-276>

Začiatkom leta tohto roku vyšla v českom vydavateľstve Lidové noviny monografia *Obrazy nepřítel v Československu 1948 – 1956*. Koncept nepriateľa je čoraz častejšie pertraktovanou témou vo verejnom, politickom, mediálnom či všeobecne spoločenskom diskurze, ale nielen tam. Stála aktualizácia vedeckovýskumného zamerania zvyšuje frekvenciu výskytu aj atraktivitu danej problematiky. Predmet záujmu pochádzajúci zo sociokultúrnej a politickej oblasti má široké, možno povedať transdisciplinárne pole pôsobnosti. Je súčasťou histórie, sociológie, politických vied, mediálnych štúdií a v neposlednom rade presahuje až k sociopragmatickým a kognitívningvistickým analýzám. To, že motív nepriateľa netreba hľadať iba v aktuálnych kontextoch rasovej nenávisťi, náboženskej, sexuálnej, ekologickej alebo genderovej intolerance, resp. v celkovo sa prehlbujúcej homofóbii ukazuje najnovšia publikácia Denisy Nečasovej.

Autorka pôsobí na Historickom ústave Filozofickej fakulty Masarykovej univerzity v Brne. Svoju vedeckovýskumnú pozornosť koncentruje na súčasné dejiny, kultúrne dejiny a gender problematiku, v rámci ktorých predstavila niekoľko publikácií zasadených rovnako do prvej etapy budovania socializmu v Československu.¹

Ako bolo vyššie naznačené, koncept nepriateľa je imanentnou súčasťou každej spoločnosti. Slúži k legitimizácii domáceho politicko-ideologického či hodnotového systému a podieľa sa na formovaní pozitívneho obrazu subjektu, voči ktorému sa vymedzuje. Jeho existencia podporuje pocit vlastného bezpečia a nadradenosti, keďže všetky negatíva, zlyhania a sklamaná možno smerovať k protipólu – k predstave fyzického či ideového oponenta, interpretovaného v rovine *určujúci subjekt* (v tomto prípade československá spoločnosť) verzus obraz *Druhého*. Autorka pracuje s definíciou nepriateľa, ktorého vníma ako „*kulturně a sociálně konstruovanou diskurzivní figuru, která se proměňuje v závislosti na daném významovém, časovém i geografickém kontextu*“ (s. 12). Vo svojej najnovšej publikácii Nečasová zvolila metodologicko-metodický prístup kritickej analýzy diskurzu, vhodný kvôli zameraniu na analýzu mocenských, a to najmä asymetrických vzťahov v spoločnosti. Súvisiacim

¹ Pozri: NEČASOVÁ, Denisa: *Nový socialistický člověk. Československo 1948 – 1956*. Brno : Host, 2018. 271 s.; NEČASOVÁ, Denisa: *Buduj vlast – posílíš mír! : ženské hnutí v českých zemích 1945 – 1955*. Brno : Matice moravská, 2011. 411 s.

faktom vyplývajúcim zo zapojenia kritickej analýzy diskurzu je možnosť sledovať dis/kontinuitu vývinových a symbolických vzťahov. Pozitívom publikácie je kvalitne rozpracovaný poznámkový aparát úvodnej kapitoly, ktorý je na jednej strane dôkazom autorkinho rozhľadu a erudovanosti, ale zároveň poskytuje výborný vstup do problematiky aj pre ďalších záujemcov. Nachádzajú sa v ňom odkazy na domáce i zahraničné zdroje k téme diskurzu a kritickej analýze diskurzu (diela klasikov akými sú M. Foucault, N. Fairclough, R. Wodaková, M. Meyer, C. Hardy a iní), k lingvistickým i sociologickým prácam tematizujúcim koncept nepriateľa, resp. inakosti, ale aj k množstvu vedeckých či odborných publikácií zaoberajúcich sa kultúrnymi, historickými a politickými otázkami danej doby.

Vzhľadom na široké portfólio výskumného materiálu, do ktorého sú zaradené periodiká od *Rudého práva* až po tematicky orientované noviny, archívne aj publikované pramene či dobové beletristické zdroje možno právom hovoriť o kompetentnom naplnení pojmu diskurz. Časové ohraničenie rokmi 1948 – 1956 autorka výstižne zdôvodňuje konštatovaním, že „*obrazy nepřítele hrají klíčovou roli ve formování moderního státního či národního celku a nabývají na důležitosti zejména v době revolucí a počátečních fází konstituování nových společností*“ (s. 203). V publikácii rozdelenej do piatich kapitol Nečasová v prvom rade približuje koncept nepriateľa v teoretickej rovine. Vychádza z toho, že ide o „*výsledek širokého a mnohvrstevnatého procesu reprezentace a kategorizace skutečností*“ (s. 21), ktorý možno rozčleniť do procesu pozostávajúceho z ôsmich stupňov. Sú to diferenciacia, dichotomizácia, hierarchizácia, homogenizácia, esencializácia, objektivizácia, dehumanizácia, a napokon démonizácia. Tento systematický stupňovitý proces konštrukcie nepriateľa tvorí metodologický základ aplikovateľný na akýkoľvek výskum podobného charakteru od spoločenských stereotypov, analýzy jazykového obrazu sveta až po štúdium kolektívnej pamäti a iných kultúrno-historických aspektov. Jeho univerzálnosť je jedným z veľkých prínosov v knihe D. Nečasovej, ktorá následne syntetizuje teoretické aspekty konceptualizácie nepriateľa s konkretizovanými prípadmi v československých podmienkach. Jej cieľom nie je komplexná prezentácia všetkých zaznamenaných nepriateľov, ktorí boli v čase formovania socialistického režimu značne diverzifikovaní. Zameriava sa preto na štyri typy vybrané v dôsledku ich kvantitatívnej frekvencie – buržoázia, kulak, katolícky kňaz a Spojené štáty americké.

Keďže buržoázia, spoločne s USA, zastávala v pofebruárovom oficiálnom diskurze najdominantnejšie miesto, venuje jej autorka značný priestor. V úvode kapitoly polemizuje s rôznymi charakteristikami pojmu, pričom konštatuje, že jeho definičné pole je vymedzené iba veľmi

vágne. Jednotiacim prvkom v sémantickej rovine je najmä ideologicky reflektovaná príslušnosť ku kapitalizmu a stváranie buržoázie ako reakčného spoločenského živlu reprezentovaného najčastejšie továrnikmi, finančníkmi, predstaviteľmi politických strán a exilovými aktivistami. Vybraná sociálna skupina je vzťahovo prepojená s liberálnymi, často antisocialistickými hodnotami a myšlienkovými názormi, v rámci ktorých sa profiloval jej obraz v oficiálnom diskurze. Týmto spôsobom dochádzalo k napĺňaniu legitimizujúcej funkcie nepriateľa vzhľadom k novo sa utvárajúcemu socialistickému zriadeniu. Predmetom analýzy bol aj proces s Miladou Horákovou, na ktorom Nečasová zdôrazňuje istú gendrovú výnimku. Vo svojej práci poukázala na fakt, že v pozícii ideologického oponenta, či už kolektívneho alebo individuálneho, vystupujú primárne muži. Tiež si to možno všimnúť na dobových plagátoch tvoriacich ilustračný predel jednotlivých kapitol. Na príklade Milady Horákovovej sú znázornené diskurzívne praktiky využívajúce aspekty feminity a s ňou spojené atribúty ako materstvo, súcit, jemnosť či poddajnosť preferované u socialistickej ženy, ktoré boli použité s cieľom konštrukcie nepriateľa explicitne popierajúceho tieto ideologické hodnoty. Zároveň je tu aplikovaný princíp dehumanizácie protivníka a M. Horáková sa v kontexte politického procesu zobrazuje ako odľudštená postava.

Druhá kapitola venovaná osobnosti kulaka približuje koncept ideologického nepriateľa situovaného na vidieku. Podobne, ako v prípade buržoázie, aj tu sa Nečasová musela vyrovnat' s nejednotnou terminológiou a otázkou, kto bol v dobovom diskurze kulak a ako ho identifikovať. V úvode kapitoly sa preto bližšie zaoberá pojmi vi diecky boháč a vi diecky kapitalista, ktoré sa v dobovom diskurze vyžívali synonymne s termínom kulak. V porovnaní s predchádzajúcim modelom sú však jeho charakteristické znaky menej členité. V osobe kulaka vznikol typ človeka, vi dieckeho boháča, vyznačujúceho sa falošnosťou, lenivosťou a chamtivosťou, ktorá sa s cieľom zdôrazniť jeho negatíva kládla do jednej konštrukcie s pozitívnym hodnotením roľníkov a robotníkov v družstvách. Častý obraz predstavoval motív vykorisťovaných roľníkov, ktorí mali pre kulaka zastupujúceho kapitalistickú triedu či buržoáziu na vidieku nižšiu hodnotu než hospodársky dobytok. Ďalším identifikačným a výrazne pertraktovaným znakom kulaka bola podľa Nečasovej jeho snaha brániť pokroku, modernizácii a vedecko-technickému rozvoju, a to buď priamo – poškodzovaním poľnohospodárskej techniky –, alebo nepriamo – sabotážou pri práci v JRD.

Nižšie, ale nemenej podstatné zastúpenie v pozícii nepriateľa formujúceho sa socializmu mal katolícky kňaz. Autorka túto skupinu ďalej kategorizuje na vyššie duchovenstvo, vlasteneckých kňazov, nesúhlasiacich kňazov, rehoľníkov a cirkevných predstaviteľov Vatikánu.

Zdôrazňuje sa ich depersonalizácia a homogenizácia, keďže kňazi v dobovom diskurze nefigurovali jednotlivo, ale skôr v podobe kolektívu. Najpozitívnejší obraz prezentovali vlasteneckí kňazi v rámci nižšieho kléru, ktorý často vystupoval ako mravný a režimu lojálny protiklad vyššieho duchovenstva vrátane Vatikánu, spájaného s militantnými postojmi, túžbou po moci a sympatiami s kapitalistickým Západom. Pozitíva nižšieho kléru sa prejavovali v jeho spolupráci s režimom, čo bolo v dobovom vnímaní charakterizované nasledovne: „*Přívlastku vlastenecký kněz se dostalo těm kněžím, kteří pochopili snahu doby, tužby národa a uměli je ve skvělé synthesi snoubit s věcmi duchovními*“ (s. 143). Vo vzťahu náboženstva a ideológie sa často vyskytoval obraz Krista ako prvého socialistu a s tým spojená analógia kňaza v pozícii robotníka. Zámerom uvedenej reflexie bolo vyjadriť kompatibilitu dvoch ideových systémov vychádzajúcich z rôznych základov. Nečasová poukazuje na to, že v skúmanom období sa v oficiálnom diskurze venovala pozornosť primárne spoločným prvkom a akékoľvek negatíva či odlišnosti tohto vzťahu boli zatlačené do úzadia. K negatívnejšej reflexii dochádzalo pri skupine nesúhlasiacich kňazov, ktorí odmietli spolupracovať s režimom a boli označení za „*nohsledy biskupů a Vatikánu*“ (s. 152). V skúmanom období im nebol venovaný väčší priestor, čo vysvetľuje iba krátku zmienku o nich v podobe pol stranovej podkapitoly. Väčší záujem mal režim o rehoľníkov, ktorí sa dostali do verejného diskurzu v spojení s politickými procesmi a akciou K. V súvislosti s tým sa vytrácajú ich pozitívne atribúty a po roku 1950 už vystupujú v pozícii nepriateľa.

Posledným prezentovaným modelom sú Spojené štáty americké, ktoré možno považovať za zastrešujúci prvok všetkých menovaných aj nemenovaných skupín ideologických oponentov socializmu. Nečasovej výskumy potvrdzujú, že každý, kto bol v tom čase označený za nepriateľa mal isté prepojenie či kontakt na Spojené štáty americké, a to či už fyzicky, alebo v ideovej rovine. V rámci tohto konceptu je prítomný silný negatívny postoj, pozitívna reakcia je v danej dobe skôr výnimkou. Išlo o najfrekvencovanejší koncept nepriateľa, ktorý vystupoval ako protipól k Sovietskemu zväzu a socializmu, čiže „*USA tak představuje symbolické ústředí spletité zrady, spiknutí a agrese vůči nově budovanému socialismu*“ (s. 162). V tejto kapitole sa autorka zameriava na niekoľko základných motívov, ktoré prispeli k vytváraniu obrazu nepriateľa – zaraduje k nim príbeh o oslobodení Československa, explicitnú odlišnosť USA ilustrovanú, okrem iného, tzv. americkým spôsobom života a v neposlednom rade zohľadňuje tiež kontext americkej politiky.

Obraz oslobodzovania Československa po 2. svetovej vojne bol v súvislosti so zapojením USA reinterpretovaný po februárovom prevrate v roku 1948. Účasť amerických vojsk sa minimalizovala, resp. úplne

vymizla a nahradila ju teória o snahe podmaniť si Československo, ktoré od tohto osudu zachránila Červená armáda. Amerika bola domácej verejnosti prezentovaná ako prostredie „*úpadku, degenerace a katastrofy*“ založené na „*esenciálně špatné bázi, v jejich [Spojených štátov amerických, PM] centru je něco, zkaženého*“ (s. 170). Diferencializácia a esencionalizácia západnej veľmoci ako ontologicky protichodného protivníka sa budovala na bytostnej odlišnosti anglosaskej rasy voči slovanstvu. Využívaným motívom poukazujúcim na falošnosť obrazu Ameriky ako stelesnenia demokracie a liberalizmu bol fakt, že americký občan emigroval do socialistického Československa v snahe nájsť skutočnú demokraciu. Nečasová analyzuje tento prvok na základe výskytu správ o americkom emigrantovi G. Wheelerovi. V závere konštatuje, že obraz, ktorý verejnosti predkladal oficiálny diskurz v rokoch 1948 – 1956 prezentoval Spojené štáty americké nachádzajúce sa „*ve fázi hlubokého společenského a morálního úpadku, projevujícího se sociálněpatologickými jevy, například delikvencí, prostitucí, alkoholismem*“ (s. 206). Prejavom degenerácie národa sa stala aj jeho kultúra, tvoriaca súčasť obrazov o živote Ameriky, ale najdominantnejšie postavenie vo vzťahu k Československu predstavovali zahraničnopolitické aktivity USA. Tie sa spájali nielen s reinterpretáciou fašistického obdobia v Európe, ale najmä s rozširovaním militantných kapitalistických, imperialistických a koloniálnych tendencií, ktoré ohrozovali svetový mier presadzovaný v oficiálnej rétorike mierumilovným Sovietskym zväzom a ďalšími socialistickými krajinami. V tomto smere sú Spojené štáty americké ako jediný z predložených modelov stvárnene na princípe nielen dehumanizácie, ale aj demonizácie. Stotožňovali sa s chobotnicou, vlkom či pijavicou predstavujúcimi protiklad k civilizácii, kultúre a ľudskosti. Princíp demonizácie sa ilustroval v konštrukcii nepriateľa, ktorý je „*transformován do mýtického hrůzného subjektu páchajícího zlo, jež překračuje všechny myslitelné hranice*“ (s. 198).

Spoločným faktorom jednotlivých modelov, ktoré Nečasová vo svojej publikácii priblížila je istý stupeň generalizácie. Autorka sa nezameriava na jednotlivcov, ktorí vystupovali proti režimu, ale skúmaním rozsiahleho korpusu textov rôznych žánrov nachádza spoločné paralely, charakteristické vlastnosti a zjednocujúce ideové zázemie vybraných skupín obyvateľstva, na základe ktorých predkladá model nepriateľa socialistického režimu tak, ako ho vnímala doba. Je potrebné upozorniť na to, že uvedené modely politicko-ideologických oponentov neboli statickými obrazmi v dobovom diskurze. Vyvíjali a modifikovali sa tak, ako sa menili spoločensko-politické podmienky. Axiologický prístup k nim sa pohyboval na osi od pozitívneho k negatívnemu, resp. od zlého k horšiemu v závislosti na kontexte. Zhodnými charakterovými

vlastnosťami zaznamenanými u všetkých analyzovaných nepriateľov je lenivosť, chamtivosť, sebeckosť a bezcitnosť, ale aj nemorálnosť, falošnosť a nelojálnosť. Rámčujúcim faktorom nepriateľstva voči socializmu boli sympatie s kapitalizmom a vykorisťovanie, ktoré zároveň mravne a morálne vyzdvihovali socializmus, resp. krajiny socialistického bloku. Nečasová tento faktor charakterizuje ako prejav „celkové sovětizace tehdejší společnosti“ (s. 211).

V závere publikácie autorka predkladá syntetizujúce zhodnotenie výsledkov výskumu, v ktorom sa opätovne vracia k cieľom a teóriám stanoveným na začiatku. Keďže v jadre venuje pozornosť najmä konkrétnej analýze, v závere usúvzt'ážňuje zistené poznatky s teoretickým stupňami procesu konštrukcie nepriateľa, ktoré vymedzila v prvej kapitole. Identifikuje tiež štyri základné funkcie nepriateľa v spoločnosti – identitotvornú, hierarchizujúcu, mobilizujúcu a legitimizujúcu, ktoré možno priebežne identifikovať už v jednotlivých analýzach. Denisa Nečasová konštatuje, že ku koncu sledovaného obdobia sa počet obrazov nepriateľa v oficiálnom diskurze znižuje, čo odôvodňuje postupnou stabilizáciou spoločenských pomerov, ústupom od revolučných a radikálnych tendencií spojených s februárovým prevratom a zmiernením konfrontačnej domácej i zahraničnej politiky. Jej tvrdenie súvisí so vstupným predpokladom, že koncept nepriateľa je príznačný pre formujúce obdobie spojené s istou krízou, prevratom či nástupom nového zriadenia, systému alebo s personálnou výmenou.

Na záver môžeme vyjadriť presvedčenie, že recenzovaná publikácia Denisy Nečasovej predstavuje zaujímavý, aktuálny, kompetentne a erudovane spracovaný príspevok k problematike výskumu obdobia socializmu v jeho raných fázach. Kniha *Obrazy nepřítelů v Československu 1948 – 1956* je podnetným a inšpiratívnym čítaním pre záujemcov o túto tému či obdobie, ktorá môže prispieť k rozšíreniu poznatkov v mnohých vedných odboroch, nielen v rámci histórie. Pútavo napísaný text obsahujúci množstvo informácií z oblasti dejín, politiky aj kultúry nepochybne nájde využitie nielen medzi členmi vedeckej komunity, ale aj u záujemcov z radov širšej verejnosti.

Patricia Molnárová